

УДК 378

М.К. ПОДБЕРЕЗЬКИЙ,

доктор педагогічних наук, професор, директор навчально-наукового інституту педагогіки і психології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБЛИВОСТЕЙ ПЕДАГОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

У статті розкрито особливості педагогічної взаємодії, визначено й охарактеризовано спільні і відмінні риси взаємодії і впливу, взаємодії і розвитку.

Ключові слова: взаємодія, вплив, дія, розвиток, педагогічна взаємодія.

Постановка проблеми. У гуманітарній галузі звернення до взаємодії як основи, методу пізнання процесів, що відбуваються навколо, спричиняє традиційне тлумачення взаємодії людей тільки через їх вплив один на одного. Між тим розуміння взаємодії як процесу взаємозв'язку суб'єктів і об'єктів передбачає не тільки спрямовану активність, а й непрямий (опосередкований) вплив, співіснування суб'єктів і об'єктів тощо, адже взаємодія – це не просто зв'язок між об'єктами, що співіснують, а передусім зв'язок, що зумовлює їх взаємоперетворюваність.

Словосполучення «педагогічна взаємодія» давно укорінилося в освітній сфері. Однак надлишкова частота вживання різних слів і висловів спричиняє звуження цього поняття, обмеження сфери його поширення, зниження наявного в ньому науково-теоретичного потенціалу.

Мета статті – визначити особливості педагогічної взаємодії, з'ясувати спільні і відмінні риси взаємодії і впливу, взаємодії і розвитку.

Виклад основного матеріалу. Термін «взаємодія» складається з двох коренів – «взає-мо» і «дія» [4]. Взаємний, згідно зі словником С. Ожегова, означає «обопільний, який стосується обох сторін» [5, с. 71]. Так, у педагогічній взаємодії передбачається участь різних сторін, але це зовсім не означає, що цих сторін може бути лише дві (як на це вказує визначення «обопільний»). Сама педагогічна взаємодія – явище надзвичайно різнобічне, тому воно містить: контакт у діаді (два учасники, прямо або опосередковано залучені до навчального процесу), тріаді (й далі за збільшенням кількості учасників: учитель, учень, батьки або психолог, завуч тощо), групі як сукупному суб'єкті, що відрізняється за складом, характером виконуваної діяльності (учнівські колективи, педагогічний колектив, батьківський комітет, єдиний шкільний колектив тощо); складний взаємозв'язок суспільних явищ – системи освіти, суспільства, соціального замовлення тощо. Тому варто сказати, що залежно від конкретної ситуації кількість сторін, які беруть участь у педагогічній взаємодії, може трактуватися по-різному, без обов'язкового посилання на двобічність.

«Дія» ж у словнику С. Ожегова тлумачиться в різних значеннях: 1) прояв певної енергії, діяльності, а також сама сила, діяльність, функціонування чого-небудь (привести в дію, продовжити дію договору тощо); 2) результат прояву діяльності чого-небудь, вплив (дія ліків); 3) вчинки, поведінка (самовільні дії); 4) події, про які йдеться (дія відбувається в XV столітті); 5) частина драматичного твору (драма на дві дії); 6) основний вид математичного обчислення (чотири дії арифметики) [6, с. 140].

Відзначимо, що педагогічна взаємодія вмістить у собі всі вищезгадані значення. Вона супроводжується певною енергією, що виявляється з боку учасників, неможлива без про-

цесів впливу (відкритим залишається питання, чи завжди виправдане їх застосування), відображається у вчинках і поведінці дітей, підлітків, педагогів, батьків, складається в пам'ятні події, іноді формує традиції, пов'язані з розвитком колективу, базується на конкретних навчальних діях.

Іншими словами, виявляється, що чим вужчою є сфера аналізу того чи іншого явища, тим більші можливості воно має. Так, стосовно педагогічної взаємодії можливими є її прояви, що характеризуються у філософії, соціології, психології тощо, виявляються в педагогічній галузі, і саме це різноманіття підходів забезпечує не тільки актуальність цього предмета досліджень на сьогодні, а й відкриває потенційні можливості взаємодії для розвитку педагогічної науки й практики.

Взаємодія створюється вже самою освітньою ситуацією, оскільки із самого початку складається з двох взаємозумовлених форм діяльності, з яких одна – та, що навчає, бере участь у передаванні досвіду, накопиченого людством, а друга – та, що навчається, – спрямована на набуття суспільного досвіду, на трансформацію його в особистий здобуток учня [7]. Таким чином, педагогічна взаємодія становить суть навчального процесу, і обійтися без її вивчення для подальшого розвитку педагогічної теорії й практики неможливо.

Але цілісному сприйняттю цього явища перешкоджають деякі стереотипи, зумовлені повсякденною практикою. Ідеться, наприклад, про традиційне формулювання «взаємодія в системі педагог–студент». Передусім, така постановка проблеми зводить різноманітність проявів педагогічних взаємодій лише до технології навчання. Так, безпосередня організація діяльності щодо навчання є основною для функціонування освітньої системи, однак лише нею не обмежується. До того ж людина, обізнана із системним підходом, має право піддати сумніву те, що будь-який контакт педагога й студента може бути визначений як система (пам'ятаючи про ознаки, характерні для різних систем). Поняття «система» часто використовується для аналізу роботи педагогічного університету або школи, а це передбачає, що в наявному «механізмі» цих освітніх закладів усі компоненти мають перебувати в прямій чи опосередкованій взаємодії. Наприклад, щоб ефективно керувати шкільним «механізмом», необхідно бачити, усвідомлювати багатосторонній взаємозумовлений зв'язок, відслідковувати й коригувати функціонування його сильних і слабких сторін, забезпечувати вписаність цієї системи в мікро- й макросоціум, у світовий освітній простір.

Педагогічна взаємодія та її особливості в освітній галузі привертали особливу увагу науковців-дослідників теорії навчання ще з кінця 1960-х рр., що знайшло відображення у принципах навчання (як зв'язок теорії з практикою, принцип виховуючого навчання, принцип поєднання індивідуального й колективістського підходів до організації навчання); у поєднанні різних принципів у педагогічній практиці (наочності й активності, доступності й науковості тощо); у методах навчання, застосування яких завжди засноване на їх поєднанні, оскільки ефективність педагогічного контакту (і в навчанні, і у вихованні) залежить від правильного, оптимального підбору різних методів і засобів; у визначенні форм навчально-виховної роботи в досягненні поставленої мети (навчальної, позакласної й позашкільної; індивідуальної й колективної; сімейної, соціальної, організаційно-педагогічної тощо).

Аналіз наукових праць засвідчив, що в 1970-х рр. акцент в осмисленні педагогічної взаємодії зміщується в галузь виховної роботи, якій в цей період надається пріоритетне значення в Україні.

На початку 1990-х рр. науковці констатують необхідність подолання розриву між теорією й практикою освіти, що відчувається не тільки «знизу», а й «зверху», проте, як наголошують дослідники проблеми, саме взаємодія педагогічної науки й практики є основою вдосконалення навчально-виховного процесу. Критикуючи науку за надлишкове теоретизування, провідною стає теза про те, що подолати «теоретизування» можливо лише за умов, що буде розроблено «систему умов, яка створює основу для перетворення взаємодії педагогічної науки й практики в безперервний керований процес удосконалення навчально-виховної діяльності» [2]. Однак система умов зводиться до концепції динамічного діагностування масового педагогічного досвіду: виявлення освітніх потреб і оперативне, адресне їх задоволення. Безсумнівно, таке діагностування (або моніторинг) освітнього процесу є важливим складником взаємодії науки й практики. Дійсно, організація такої взаємодії здійснюється не заради еkleктичного поєднання, але заради знаходження спільно-

го «поля» науки й практики, де є властивості, характерні для взаємодії в цілому: суперечливість як джерело руху, активність сторін, причинна зумовленість тощо, – вони є механізмом забезпечення прогресивного розвитку педагогіки й освітньої системи.

У процесі педагогічної взаємодії між людьми встановлюються певні відносини офіційного (підпорядкування, управління тощо) або неофіційного характеру (дружба, любов, ворожнеча тощо). Порівняно із взаємодією, формування відносин має менш керований характер, хоча ці відносини можуть сприяти процесу спільної діяльності або перешкоджати йому. Іншими словами, діалектика відношень цієї пари понять полягає в тому, що результативність педагогічної взаємодії багато в чому визначає модальність взаємовідносин суб'єктів діяльності, але потім, за умови повторних контактів, взаємовідносини починають впливати на процес педагогічної діяльності.

Як же співвідносяться одне з одним вплив і педагогічна взаємодія? Під «впливом» звичайно розуміють зміну поведінки певної людини під впливом іншої. Вплив може бути спрямованим (переконання, навіювання) і неспрямованим (наслідування, зараження), у той час як педагогічна взаємодія завжди характеризується регламентованістю (організованістю), що продиктована самою структурою освітнього процесу. Тому ці поняття перебувають в умовах взаємозумовленості:

– педагогічна взаємодія й вплив можуть бути рівнозначними, підсилюючи й підкріплюючи одне одного в тому разі, якщо педагог (який уже перебуває в силу обставин у системі педагогічних взаємодій) має сугестивні властивості;

– педагогічна взаємодія може передувати впливові: коли ціннісні орієнтації педагога в певний період починають впливати на процес формування цінностей і світосприйняття студентів або школярів (у практиці педагогіки такий процес має ненаукові назви «доросли», «дозріли» тощо);

– у підлітковому віці вплив може передувати педагогічній взаємодії: під час вибору навчальної спеціалізації (після одержання неповної загальної середньої освіти); чи більш частковий епізод: школяр, захоплений вивченням історії, іноземної мови тощо, як правило, по-іншому буде свої відносини з учителем історії, іноземної мови, ніж учень з іншими когнітивними інтересами.

Щодо співвідношення між впливом і взаємодією в педагогічному процесі, слід відзначити, що вплив характеризується як цілеспрямоване перенесення інформації й досвіду від однієї людини до іншої, наприклад, спрямований вплив, пов'язаний з переконанням, навіюванням (у певних випадках навіть з гіпнотичним навіюванням). Принципова різниця між впливом і взаємодією полягає в тому, що вплив є односпрямованим, у той час як у взаємодії, а особливо педагогічній, мають бути наявні прямий і зворотний зв'язки, оскільки ефективність взаємодії визначається реакціями учасників діяльності, які коригують ефективність одержання кінцевого результату.

Вплив у педагогічному процесі може бути виправданий у випадку вирішення тактичних завдань, але постійний вплив може спричинити негативні наслідки в майбутньому, залежно від особистісних якостей об'єкта впливу: з одного боку, втрату ініціативності, віри в себе, небажання приймати відповідальні рішення тощо, а з іншого, навпаки, може викликати формування позиції індивідуалізму в прагненні зберегти власне «Я», негативізму, агресивності стосовно суб'єкта впливу.

Ситуація ускладнюється тим, що протягом тривалого часу в педагогічному процесі ставилися тактичні завдання – передавання знань, умінь, суспільного досвіду. Найбільш швидкий шлях вирішення цих завдань здійснювався через вплив, що чітко простежувалося в педагогічних установах. Однак з розвитком гуманістичної психології й педагогіки, з розробкою й реалізацією особистісно-орієнтованого підходу в освітній діяльності виникає потреба в зміні професійної орієнтації педагога з впливу на взаємодіючу позицію в педагогічному процесі. При цьому вплив залишається в арсеналі вчителя як один з механізмів педагогічної взаємодії, покликаний вирішити конкретні, найближчі завдання.

Заслужують на особливу увагу суперечливі відношення взаємодії й розвитку. Взаємодія, зокрема й педагогічна, спрямована на створення відносно збалансованого (тимчасового або стійкого) стану сторін-учасників. А розвиток, який розуміється як невідворотна спрямована зміна об'єктів, унаслідок якої виникає їх новий якісний стан, часто порушує

установлений баланс станів. Поштовхом до розвитку із стану взаємодіючого спокою можуть стати ситуації, що виникають як усередині системи, так і за її межами. Відомий хрестоматійний приклад, коли в одному з класів американської середньої школи з'явився психолог, щоб дослідити розумові здібності дітей. Після відповідних тестів він оголосив імена тих, хто показав найбільш високий «коефіцієнт інтелектуальності» (IQ). При цьому він свідомо здійснив обман: серед тих, кого він назвав «найрозумнішими», більше половини в дійсності мали середні або невисокі розумові здібності. Через рік він прийшов у ту ж школу й з'ясував, що всі ті, кому він створив репутацію «найрозумніших», стали найкращими учнями в класі. Але про його фальшування ніхто не знав. Отже, репутація розумника створила зі слабких інший «Я-образ», що спонукав їх із зацікавленням і старанністю ставитися до навчання [3]. Іншими словами, результати тестування виявилися тим фактором, який порушив звичні позиції учасників педагогічної взаємодії й стимулював школярів до саморозвитку.

Процес розвитку прагне невідворотних новоутворень компонентів системи, формування нових, більш високих і складних станів і зв'язків. І далеко не завжди в педагогіці цей процес виявляється виправданим з точки зору одержуваних результатів. Звідси виникають проблеми не тільки на рівні взаємодії суб'єктів педагогічного процесу, але й на рівні структурних підрозділів педагогічних університетів або шкіл.

У порівняльному понятійному аналізі взаємодії не можна не враховувати умовного характеру самого розподілу взаємовідносин, впливів, розвитку тощо, оскільки всі вони відображають різнопланові зв'язки взаємодії особистості з оточуючим світом та іншими людьми. Але при порівнянні понять чіткіше вимальовуються нюанси, що характеризують взаємодію в педагогічній системі. Порівняльний аналіз можна продовжувати й далі, але висновок буде підтверджуватися: педагогічна взаємодія завжди займає провідну або співвідпорядковану, але не підпорядковану позицію в категорійному апараті педагогіки. Це узгоджується з тезою, що категорія «педагогічна взаємодія» є базовою для педагогічної науки й практики.

Отже, педагогічна взаємодія характеризується як загальними властивостями взаємодії в цілому, так і специфічними, які відповідають сфері реалізації. До властивостей загального порядку відносимо: 1) причинну зумовленість, адже немає жодного явища в педагогічному просторі, в основі якого не відбувалася б взаємодія; 2) суперечливість педагогічних взаємодій, яка полягає у зіткненні, з одного боку, потреби об'єктів і суб'єктів зберегти себе в незмінному вигляді, а з іншого – в прагненні зміцнити свій стан за рахунок розширення меж свого впливу; в одночасній відкритості й ізольованості педагогічних систем; у різнохарактерному зв'язку суб'єктів і об'єктів, залучених до педагогічної взаємодії; у незбігові теоретичних побудов з реаліями практичного здійснення тощо; 3) активність, яка забезпечує поступальний розвиток системи, і реактивність, яка регулює ефективність педагогічних взаємодій; 4) виникнення нової якості у зв'язках і станах суб'єктів і об'єктів як результат педагогічної взаємодії.

Отже, на підставі загальної характеристики саме педагогічної взаємодії можна визначити її як детермінований освітньою ситуацією, опосередкований соціально-психологічними процесами зв'язок суб'єктів (і об'єктів) освіти, що спричиняє кількісні та/або якісні зміни вихідних властивостей і станів означених вище суб'єктів і об'єктів.

Як специфічні властивості педагогічних взаємодій можна виділити такі: детермінованість соціокультурною й освітньою ситуаціями; взаємозв'язок соціальних, психологічних і власне педагогічних підходів в організації педагогічних взаємодій; послідовність, безперервність і одночасну дискретність педагогічних взаємодій; спрямованість на передавання знань, умінь суспільного досвіду підростаючому поколінню для соціального відтворення суспільства; необхідність створення умов для самоактуалізації й самореалізації кожного суб'єкта, залученого до системи педагогічних взаємодій; діалектичний взаємозв'язок з процесом спілкування і його функціями (інформативною, інтерактивною й перцептивною) як основою педагогічного процесу; закономірну асиметричність позицій суб'єктів педагогічної взаємодії, яка створює підстави для розвитку й саморозвитку суб'єктів і об'єктів у педагогічному просторі.

Висновки. Таким чином, педагогічна взаємодія, що, безумовно, має свої особливості, потребує найрізноманітніших досліджень стратегій, форм, механізмів на різних рівнях. Цей

підхід дозволить вивчати педагогічні взаємодії не тільки як окремі прикладні напрями педагогіки, але і як загальну, базову категорію філософії освіти.

Список використаної літератури

1. Чусовитин Л.Г. Диалектика взаимодействия и отражения / Л.Г. Чусовитин. – Новосибирск: Наука, 1985. – С. 75.
2. Турбовской Я.С. Взаимодействие науки и практики как основа совершенствования учебно-воспитательного процесса: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. / Я.С. Турбовской. – М.: АПН СССР, 1992. – С. 7.
3. Добрович А.Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения / А.Б. Добрович. – М.: Просвещение, 1987. – С. 27.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.; Ірпінь; 2007. – С. 1719.
5. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов. – М.: Рус. яз., 1983. – 713 с.
6. Щукина Г.И. Роль деятельности в учебном процессе / Г.И. Щукина. – М.: Просвещение, 1986. – С. 15.
7. Радугин А.А. Социология: курс лекций / А.А. Радугин, К.А. Радугин. – М.: ВЛАДОС, 1995. – С. 43.

В статье раскрыты особенности педагогического взаимодействия, определены и охарактеризованы общие и отличительные черты взаимодействия и влияния, взаимодействия и развития.

Ключевые слова: взаимодействие, влияние, действие, развитие, педагогическое взаимодействие.

The features of pedagogical interaction are discovered, general and distinct features of interaction and influence, interaction and development are defined and characterized in the article.

Key words: interaction, effect, actions, development, pedagogical interaction.

Надійшло до редакції 7.09.2011.